

УДК 930 (477) «1917/1920»

**ОБСТАВИНИ УТВОРЕННЯ ТА РОЗПАДУ СОЮЗУ МАХНОВЦІВ З ВІЙСЬКАМИ
ДИРЕКТОРІЇ УНР ВЛІТКУ 1919 РОКУ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ****Максим Ковальов**

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
Україна, 72315, Запорізька область, м. Мелітополь, вул. Гетьманська, 20
e-mail: maxim-k-v@ukr.net

Історія української революції та громадянської війни в Україні 1917-1921 років актуальна як для українського суспільства на етапі розбудови незалежної держави, так і для науковців, які продовжують осмислювати роль народних мас у переломні історичні періоди. Існує численна література про те, як Директорія УНР, її лідер Симон Петлюра, а також керівники могутніх селянських повстанських рухів – Нестор Махно, отаман Зелений (Данило Терпило), Никифор Григор'єв прагнули створити суспільство зі справедливим соціальним устроєм, спирались на одну соціальну базу – українських селян, боролися проти спільних ворогів. Але, як встановили історики, замість того, щоб разом досягати спільних цілей, кожен з них діяв на свій розсуд.

Провідними військовими силами в Україні були військо УНР та повстанське військо Нестора Махна, і тому стосунки саме між ними привернули увагу багатьох дослідників. Найбільш докладно та ґрунтовно обставини їх союзу та погляди авторів на причини його коротко тривалості розглянуті у дисертаціях В. Верстюка [3], В. Чопа [13, с. 3-8] та монографії В. Савченка [8, с. 300]. Серед інших проблем у праці Т. Мармазової розглядалися обставини союзу військ УНР і махновців, утвореного у вересні 1919 року для боротьби з білогвардійською Армією визволення Півдня Росії та перегляд союзницьких відносин Махна з більшовиками у 1920 р. [6, с. 213-220]. Так, О. Федорук, який взагалі заперечував спілку махновців з «українцями», зауважував, що наприкінці 1920 р. Н. Махно став допомагати рештками армії УНР. «Лиш наприкінці свого «батькування» 1920-1921 рр. Махно дійшов до усвідомлення того, хто є його справжній ворог і час від часу помагає решткам Петлюрівської армії то зброєю, то амуніцією, то прикривши врядигоди тили. Але тоді вже було надто пізно» [12, с. 4-5], – констатував О. Федорук.

Разом з тим дослідники здебільшого розглядали перебіг подій під час утворення та розриву союзу загалом, без ретельного аналізу

його соціально-політичного підґрунтя.

На відміну від конкретно-історичних досліджень теми, її історіографічне осмислення не привертало пильної уваги науковців. Крім відповідних розділів дисертацій, спеціальне дослідження наукового доробку «махнознавців» здійснила у своїй дисертації лише Т. Мармазова [6, с. 300]. Проте з тих пір з'явилося чимало нових досліджень махновщини, у тому числі і союзу Н. Махна з С. Петлюрою, а деякі старі оцінки потребують переосмислення.

Метою цієї статті є висвітлення відображення в історіографії соціально-політичних чинників, що вплинули на взаємодію махновських повстанців з військом УНР, та причин, що унеможливили створення між ними міцного союзу.

У літературі існують діаметрально протилежні оцінки взаємодії між махновськими повстанцями та військом УНР. Так, на думку В. Савченка [8, с. 207-209], за прагнення керівників обох сторін, такий союз міг стати могутньою військовою силою, що була спроможна вже у той час розбити більшовиків і білогвардійців в Україні й утворити міцну українську державу.

Іншу точку зору мають Ю. Федоровський [11, с. 20] і В. Голованов [5, с. 217-311], які вважають, що союз був лише тактичним ходом з обох боків і був позбавлений перспективи. Махно не був заангажований щодо українського руху у загальному вимірі, але активно підтримував національні сили у локальних рейдах і сутичках із спільними ворогами. Як свідчать мемуари «батька» [7, с. 287-288] і його соратників [2, с. 342-344], махновці не відмовлялися й від пропонуваної допомоги з боку петлюрівських повстанців. У працях Я. Слащова, А. Шубіна [15, с. 9-13] висвітлені спільні військові операції українських селянських загонів Правобережжя та Лівобережжя проти більшовиків. Мета очевидна: розпаливши чим дужче вогнище боротьби проти червоних і білих окупантів, витіснити ворожу силу за межі української території. У дослідженнях В. Верстюка [3, с. 61-115], В. Савченка [8, с. 207-209] констатується, що восени 1919 року Махно

виступає спільним фронтом проти новітньої окупації України у союзі з нерегулярними партизанськими відділами українських повстанців.

Радянські та сучасні дослідники [6, с. 15-19] визнають, що головною рушійною силою й УНР, і махновців було знедолене українське селянство, яке прагнуло «землі та волі». Саме цим визначався характер громадянської війни в Україні, де селянство складало понад 80% населення. Але ж прагнення українських селян по різному відбивалися у діях двох сторін, які розглядаються авторами монографій і статей [13, с. 115-169; 14].

Як встановлено науковцями, махновці ще у 1917 році задовольнили бажання селян здійснити повний безоплатний перерозподіл усіх сільськогосподарських земель за зрівняльно-трудовою нормою, що було підтверджено на 2-му Гуляйпільському з'їзді фронтників, Рад і політвідділів, який відбувся 12 лютого 1919 року у с. Гуляйполе.

Як впливає з мемуарів самого Махна та його соратників, а також сучасних дослідників В. Чопа, Т. Мармазової, Я. Голованова й ін., махновщина, що виникла у 1917-1921 роках як рух «вільних селян-повстанців», за своїм характером не могла терпіти над собою іншої влади крім тієї, що встановили б її керівники. Вона має характер козацьких війн XVII-XVIII століть «за звичай і вольності» проти центральної влади, а її ватажки наче зішли зі сторінок стародавніх хронік.

У літературі існують історичні оцінки дій також іншої сторони угоди двох рухів [13, с. 115-169]. Відзначається, що перший центральний український соціалістичний уряд – Українська Центральна Рада (УЦР) не зробив рішучого кроку назустріч селянській бідноті, позаяк за 3-м Універсалом УЦР 7 листопада 1918 р. маєтки розміром до 30 десятин не підлягали перерозподілу, а решта земель мали бути викуплені у землевласників за державний кошт для перерозподілу [14]. Так само вирішувалось земельне питання і Директорією УНР. Бідне та середнє селянство південного сходу України, що було опорою махновщини, не сприйняло такого рішення, вважало його поступкою власникам великих маєтків і земельних наділів. Звичайно, махновський розподіл землі для більшості селян виглядав більш справедливим. Це було перше значне протиріччя між махновцями й УНР.

На думку науковців [13, с. 10-17] другим значним протиріччям було ставлення до німецько-австрійської окупації України. Згода на окупацію була вимушеним кроком з боку укра-

їнського уряду, фактично через зраду більшовиків, які уклали сепаратний мир з Четвертим союзом. Але в очах більшості селян саме український уряд залишився зрадником, який начебто віддав Україну Німеччині й Австро-Угорщині. Таке ставлення у подальшому екстраполювалось і на Директорію УНР. Нестор Махно та його загони, з точки зору бідного та середнього селянства, були їх захисниками від австро-германської окупації, позаяк заважали непомірним заготівлям продовольства.

В. Волін вважав [4, с. 57-58], що саме через невіршеність земельного питання та компроміс з окупантами український уряд залишився майже без війська, значна частина якого просто перейшла на бік більшовиків під час захоплення ними України на початку 1919 року. Тоді ж відбулися бойові зіткнення між махновцями та військами, що залишалися вірними Директорії, найбільш відомим з яких було захоплення махновцями у грудні 1918 р. Катеринослава та розгром у відповідь махновського загону полком на чолі з полковником Самокишем. Слід зазначити, що махновці та війська УНР у подальшому між собою у бойові зіткнення ніколи не вступали.

Третім протиріччям, яке мало важливе значення у 1918 – на початку 1919 року, на думку дослідників, було вороже ставлення махновців до будь-якої державності, у тому числі, й української [1, с. 8-10]. Але вже влітку 1919 року, коли більшовики зрадили махновців, а білогвардійці захопили значну частину України, це протиріччя зійшло нанівець. Махно зрозумів, що без атрибутів державності – сильного війська, централізованої влади – перемоги у громадянській війні не здобути. Це прослідковується у резолюціях з'їзду селян, робітників і повстанців Революційної повстанської армії України, який відбувся у м. Олександрівську 28 жовтня – 2 листопада 1919 р.

Так, на засіданні штабу 21 березня 1919 р. один з активістів Борис Веретельников (гуляйпільець за походженням) відверто оголошує про кінцеву мету боротьби: «Пусть большевики не мешают нам, пусть откажутся от этого района, пусть не навязывают ему своих комиссаров, пусть знают, что Мы независимый народ, тогда они наши друзья. Мы будем с ними в федеративных отношениях, будем помогать, пусть только не мешают!» [2]. Як зазначає сам автор цитованих споминів, начальник штабу Махновської Революційної повстанської Армії України В.Ф. Білаш «все присутствующие были солидарны с ним». Вимога надання повної незалежності району оперування Махновської

армії повторилася і при укладанні угоди з радянською владою 27 вересня 1920 р. у Старобільську. Надамо знову слово Білашу: «Ідея нашого союзу с Соввластью заключалась в том, что мы стремились получить автономию в Гуляйпольском районе».

На погляд сучасних дослідників [11, с. 123-127], не може бути жодних сумнівів, що у разі утворення тоді такої напіввійськової міні-держави у південних районах України, її підвалинами стали б традиції Запорізької Січі, живими носіями яких були Махно та його армія. Кінцева мета Махновщини чітко прослідковується у ході безперервної війни з усіма владами в Україні – утворення району на правах автономного самоврядування. Як вже наголошувалося раніше, подібні вимоги до московської влади стабільно висувалися козакам і під час повстань Пугачова, Разіна й інших козацьких отаманів, за збереження своєї автономії виступало Запорізьке Військо, а у новітні часи схожі тенденції можна було спостерігати у Холодноярській республіці, що існувала у 1917-1922 роках у центрі козацької держави Богдана Хмельницького на Черкащині. Отже, підсумовуючи, можна припустити реальну можливість поновлення козацького ладу, козацького управління та козацького стану поселян у разі, коли б Махновщина перемогла на землях Запорізької Січі та частині Слобожанщини.

Як вважає В. Чоп [13; 14, с. 39-46] головними передумовами об'єднання двох потужних народних рухів були їх спільні національні та соціальні підвалини. Національно орієнтованими у питаннях освіти та культури були як очільники Української Народної Республіки, так і Трудової республіки. Селянський батько чітко уявляв собі соціальний та етнічний склад контрольованих ним територій. Відбувається дуже гнучка мовна політика. Ніхто інший як Махно, на території, визволеній від військ Добровольчої Армії Денікіна, скасовує у 1919 р. україножерський наказ генерала Май-Маєвського за № 22, що забороняв материнську мову і сам перейшов того ж року на спілкування українською.

За спогадами Аршинова сприятливі умови для утворення союзу між українськими військами Директорії УНР і махновців виникли влітку 1919 року [1, с. 45-56]. Червона Армія втікала з України під натиском розлюченого «військовим комунізмом» і продрозверсткою селянства. Водночас махновці тривалий час вели запеклі бої з білогвардійцями на Південному Сході України, а наступаюча із Заходу Армія УНР вийшла на лінію зіткнення з білог-

вардійцями у Києві. Для створеної Революційної повстанської армії України (махновців) і для Директорії УНР білогвардійці були спільним ворогом, який не визнавав у будь-якому вигляді ні української державності (а Махно у той час вже зрозумів, що без неї поставлених цілей не досягне), ні земельної реформи на користь незаможного селянства.

Як впливає з праць деяких соратників Махна, які вказують на неприйняття махновцями ідей національної української державності, на чому наполягали анархісти П. Аршинов [1] і В. Волін [4], то це твердження виглядає сумнівним. По-перше, більшу частину багатонаціонального війська махновців складали українські селяни. По-друге, радянські військові джерела свідчать, що махновським частинам був притаманний український націоналізм. Ініціаторами переговорів між РПАУ(м) і Директорією були обидві сторони. І махновцям, і Директорії вкрай потрібен був союзник для зупинки наступу білогвардійців. Махновці сподівались також поповнити запаси боєприпасів, без яких були приречені на розгром [14].

Результатом їх перемовин була політична та військова угода. У цій угоді обидві сторони погодились на співіснування у межах однієї української держави двох різних, але демократичних за змістом соціально-політичних формацій – класичної демократії європейського типу на територіях, контрольованих Директорією, та системи «безвладних рад» – на махновських територіях. Обидві сторони визнавали державну самостійність України, принципи народоправства, необхідність у майбутньому (після перемоги) створення Тимчасової Верховної Ради республіки із соціалістичних елементів, що стоять на ґрунті радянської влади та незалежної Української республіки. За спогадами В. Білаша [2, с. 337-338], військова частина угоди передбачала узгоджений наступ на білогвардійські війська, постачання махновцям боєприпасів і спорядження військом УНР (за плату), лікування поранених і хворих махновців у медичних закладах на території, контрольованій Директорією УНР.

Сучасні дослідники продовжують дискутувати з питання: чому ж союз між Директорією УНР і РПАУ(м) виявився таким короткотривалим, що не витримав першої ж битви з білогвардійцями? Головною причиною, на думку Я. Слацова, була різна оцінка сторонами військової загрози з боку білогвардійців і більшовиків [9, с. 11-13]. Уряд УНР головним ворогом вважав більшовицьку владу, тому прагнув зберегти якнайбільше сил для боротьби з бі-

льшовиками та не ослабляти їх противника. Крім того, як свідчить Я. Слащов, бойові якості війська УНР були значно нижчими за махновців [9, с. 11-13]. Через це війська Директорії вели бойові дії нерішуче, відступали перед військами білогвардійців, які поступались їм чисельно, прагнули зберегти під своїм контролем лише територію Правобережної України. Для махновців, навпаки, білогвардійці були головним ворогом, який захопив їх територію та відібрав землю у селян. Більшовиків махновці мріяли перемогти у мирний спосіб, агітацією та пропагандою. Не маючи бази для матеріально-технічного забезпечення бойових дій, без повернення до своїх «корінних» районів, махновці були приречені на поразку, тому мусили наступати.

Коли ж махновці побачили, що їх союзники відступають перед ворогом, а частина Січових стрільців навіть перейшла на бік «білих», то вже не сподівалися на такий союз [14]. Побачивши нерішучість союзників, Революційна повстанська армія України (махновців) після перемоги у битві під Перегонівкою 26-27 вересня 1919 р. вирішила діяти самостійно та вирушила у свій легендарний рейд, що зруйнував тил білогвардійців. На жаль, командування армії УНР не скористалося перемогою РПАУ(м) для переходу у наступ, а обмежилось оборонними діями проти білогвардійців. Таким чином, після переходу РПАУ(м) на лівий берег Дніпра оперативна взаємодія з армією УНР, що відступила, була втрачена.

При цьому формально угода між РПАУ(м) і Директорією УНР розірвана не була, махновці підтримували взаємодію з повстанцями петлюрівської орієнтації і, навіть, постачали зброю та боєприпаси із захоплених у білогвардійців запасів загонам отаманів Мелашка, Дяківського, Котика, Хмари [12, с. 10-12]. У 1920-1921 роках у нерівній війні проти більшовиків махновські загоони взаємодіяли з загонами петлюрівської орієнтації під час рейдів Україною, але на той час сили махновців і петлюрівців були значно меншими і врешті-решт були розбиті більшовиками.

Як впливає з аналізу літератури, шанс на об'єднання всіх українських сил у громадянській війні, що з'явився у серпні-вересні 1919 року, був бездарно втрачений з вини обох сторін. Невміння, або небажання порозумітися, шукати та знаходити не розбіжності у деталях, а спільне – у головному призвели не тільки до руйнації ідеї створення української держави, але й до невідтворних і страшних людських втрат українського народу. Крім того, махно-

вщина, що вирувала у 1917-1921 роках як рух «вільних селян-повстанців», за своїм характером не могла терпіти над собою іншої влади крім тієї, що встановили б її керівники [10, с. 27]. Вона має характер козацьких війн XVII-XVIII століть «за звичай і вольності» проти центральної влади.

Таким чином, проблеми махновщини та селянської війни стали предметом дослідження багатьох науковців. Літературу з цієї теми можна поділити на праці мемуарного характеру, де зачіпаються лише фрагменти практичної взаємодії махновців і петлюрівців, синтетичні історичні дослідження, в яких взаємодія двох крил національно-визвольного руху розглянута у загальному контексті революційних подій 1917-1920 рр. та спеціальні наукові розвідки цієї проблеми. Автори з різних точок зору розглядають подробиці військового союзу махновців і петлюрівців та оцінюють причини розриву цього союзу, які зводяться переважно до трьох основних розбіжностей. Але, на наш погляд, як сучасні дослідники, так і науковці минулого недостатньо уваги надавали проблемам передумов утворення махновсько-петлюрівського союзу. За своєю суттю обидва рухи мали яскраво виражений селянський характер і саме тому й надалі залишається актуальним дослідницьке завдання з'ясувати причини їх об'єднання та розриву, істотні ідейно-політичні відмінності та спільні риси.

Подальше дослідження проблеми, очевидно, має враховувати всю сукупність об'єктивних передумов і причин розриву селянського союзу повстанців у політичній, ідеологічній та економічній площині. Видається перспективним також дослідження світогляду й особистих якостей очільників соціальних рухів, які вплинули на долю їх спілки. У цьому ракурсі історіографічних досліджень велика увага мала б надаватися спогадам самого Н. Махна, його однодумців, соратників і супротивників у той буремний час.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аршинов П.А. История махновского движения (1918-1921). Запорожье, Дикое поле, 1995. 240 с.
2. Белаш А.В. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. Киев: РВЦ «Проза», 1993. 632 с.
3. Верстюк В.Ф. Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918-1921): автореф. дис... д-ра. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Київ, 1992. 48 с.
4. Волин В. Неизвестная революция, 1917-1921 // Новый свет. Газета анархистов Питера: электрон. версія газети. URL: <http://novsvet.narod.ru/volin-index.htm>
5. Голованов В.Я. Нестор Махно. Москва: Молодая гвардия, 2008. 482 с.
6. Мармазова Т.І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І. Махна (1918-1921 рр.). Донецьк, 2003. 218 с.

7. Махно Нестор. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006. 490 с.
8. Савченко В.А. Махно. Харків: Фоліо, 2005. 415 с.
9. Слещев Я.А. Из опыта войны. Материалы по истории гражданской войны в России. (Операции белых против Петлюры и Махно на южной Украине в последней четверти 1919 года) // Военный вестник. 1922. № 11-13.
10. Тимошук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н.Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.). Симферополь: Таврия, 1996. 190 с.
11. Федоровський Ю.Р. Повстанський рух на Донбасі та Махно: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. До-

нецьк, 2000. 180 с.

12. Федорук О. Махновщина і українська національна революція 1917-1920 р. Київ, 1991. 13 с.
13. Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917-1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Запоріжжя, 2002. 289 с.
14. Чоп В.М. Союз і змова (обставини підписання і розриву військово-політичної угоди РПАУ/махновців/ та УНР (вересень 1919 р.). URL: <http://www.makhno.ru/lit/chop/113.php>
15. Шубин А.В. Махно и махновское движение. Москва: МИК, 1998. 176 с.

Ковальов Максим Обставини утворення та розпаду союзу махновців з військами Директорії УНР влітку 1919 року: історіографія питання

Аналізується відображення в історіографії соціально-політичних чинників, що вплинули на взаємодію махновських повстанців з військом УНР, і причин, що унеможливили створення між ними міцного союзу. У літературі існують діаметрально протилежні оцінки взаємодії між махновськими повстанцями та військом УНР. Деякі науковці (В. Савченко) вважають, що за прагнення керівників обох сторін, такий союз міг стати могутньою військовою силою, яка була спроможна вже у той час розбити більшовиків і білогвардійців в Україні й утворити міцну українську державу. Іншу точку зору мають Ю. Федоровський і В. Голованов, які вважають, що союз був лише тактичним ходом з обох боків і був позбавлений перспективи. Радянські та сучасні дослідники визнають, що головною рушійною силою й УНР, і махновців було знедолене українське селянство, яке прагнуло «землі і волі».

Ключові слова: історіографія, історіографія махновського руху, Н. Махно, Директорія УНР, спілка махновців і петлюрівців

Ковалев Максим Обстоятельства образования и распада союза махновцев с войсками Директории УНР летом 1919 года: историография вопроса

Анализируется отражение в историографии социально-политических факторов, повлиявших на взаимодействие махновских повстанцев с войсками УНР, и причин, которые сделали невозможным создание между ними крепкого союза. В литературе существуют диаметрально противоположные оценки взаимодействия между махновскими повстанцами и войсками УНР. Некоторые ученые (В. Савченко) считают, что при желании руководителей обеих сторон, такой союз мог стать мощной военной силой, которая могла уже в то время разбить большевиков и белогвардейцев в Украине и создать крепкое украинское государство. Иную точку зрения имеют Ю. Федоровский и В. Голованов, которые считают, что союз был лишь тактическим ходом с обеих сторон и был лишен перспективы. Советские и современные исследователи признают, что главной движущей силой и УНР, и махновцев было обездоленное украинское крестьянство, желавшее «земли и воли».

Ключевые слова: историография, историография махновского движения, Н. Махно, Директория УНР, союз махновцев и петлюровцев

Kovalev Maxim Circumstances of the formation and collapse of the makhnovcunion with the troops of the Directory of the UPR in the summer of 1919: historiography questions

The reflection in the historiography of socio-political factors that influenced the interaction of the Makhno rebels with the UPR army and the reasons that made it impossible to establish a strong alliance between them was analyzed. There are diametrically opposed estimates of the interaction between the Makhno rebels and the UPR troops in the literature discussed. Some scholars (V. Savchenko) believe that such an alliance could become a powerful military force, which at that time was able to break the Bolsheviks and Whites in Ukraine and create a solid Ukrainian state for the desire of the leaders of both sides. Yu. Fedorovsky and V. Golovanov have another point of view, who believe that the union was only a tactical move on both sides and was deprived of the prospect. Makhno was not engaged in the Ukrainian movement in general, but actively supported the national forces in local raids and clashes with common enemies. Soviet and modern scholars admit that the main driving force of both the UPR and the Makhnovci was the dismal Ukrainian peasantry, which sought «land and freedom».

As established by the scientists, the Makhnovci, in 1917, met the peasants' desire to carry out a full free redistribution of all agricultural land on an equal labour standard, which was confirmed at the 2nd Congress in Gulyapole. Historians note that Makhnovsky's distribution of land for most peasants seemed more equitable. This was the first major contradiction between the Makhnovci and the UPR. According to scientists, the second significant contradiction was the attitude towards the German-Austrian occupation of Ukraine. The agreement on occupation was a compulsory step by the Ukrainian government, in fact because of the betrayal of the Bolsheviks who have made a separate peace with the countries of the Fourth Alliance. But the Ukrainian government remained a traitor, who allegedly gave Ukraine to Germany and Austria-Hungary in the eyes of most peasants. V. Volin thought that the Ukrainian government remained almost without a force, a large part of which simply crossed the Bolsheviks during their capture of Ukraine in early 1919 because of the unresolved land issue and the compromise with the occupants.

According to researchers, the third contradiction, which was important in 1918 – early 1919, was the hostile attitude of the Makhnovci to any statehood, including the Ukrainian one. Thus, the discrepancy between scientists was found in the estimates of the causes of the union and the contradictions between the two Ukrainian forces, which were ultimately defeated by the Bolshevik Russia.

Keywords: historiography, historiography of Makhno movement, N. Makhno, Directory of the UPR, Makhnovcy